

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.5

Бакаєв Д. І.,
аспірант

Одеського національного університету «Одеська юридична академія»

ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО: ГАЛУЗЕВИЙ АСПЕКТ

COMPARATIVE LAW IN THE FIELD OF CRIMINAL LAW

У статті аналізуються проблеми, які підкреслюють необхідність порівняльно-правових досліджень як традиційного напрямку наукового аналізу, так і достатньо нового наукового зосередження, що визначається тими складними міжнародно-інтеграційними процесами, які відбуваються на сучасному етапі розвитку людства. Звернення до цієї проблематики дає змогу встановити, що порівняльне правознавство може використовуватися і як самостійний напрям наукового пізнання, і як конкретний метод здійснення такого дослідження. Багато в чому це залежить від встановлення об'єкта і предмета порівняльного правознавства, тому що ті визначення, які наявні на цей час, мають дискусійний характер стосовно такого визначення. Ці загальні визначення мають свої прояви під час проведення досліджень на рівні конкретної галузі права, в нашому випадку – на рівні кримінального права. Потрібно підкреслити, що порівняльно-правові дослідження у галузі кримінального права необхідні не тільки для використання на національному рівні. Вони мають свій необхідний вплив на співпрацю України з іншими державами, наддержавними установами, громадськими організаціями та іншими структурами у сфері протидії злочинності. Порівняльне кримінальне право має такі функції: науково-пізнавальна функція, практико-прикладна функція, інтеграційна функція, освітня функція тощо.

Важливо враховувати, що дослідження, які проводяться в цій галузі права, зазвичай мають загальний характер, однак можуть проводитися і для здійснення порівняльно-правового аналізу на рівні окремих видів злочинів. До таких злочинів слід віднести і статеві злочини. Їх аналіз показує, що вони, поруч з ознаками, які характерні для всіх злочинів, мають і свої суто «оригінальні» характеристики – детермінанти. Причому кожен із вказаних складників має свої відмінності. Наприклад, детермінанти статевих злочинів багато в чому залежать від морального стану в суспільстві, ідеології, яка домінує, певною мірою від психологічних ознак, які характеризують суб'єкта відповідних кримінально-заборонених статевих дій.

Тому при проведенні порівняльно-правових теоретичних досліджень потрібно в загальному плані розуміти і бути готовими пояснити сутність і зміст основних юридичних понять, категорій, інститутів, які характерні для різних правових систем, використовувати при цьому наявні методи порівняльного аналізу, застосовувати функції таких досліджень тощо.

Ключові слова: порівняльне правознавство, порівняльне кримінальне право, завдання внутрішньодержавного кримінального права і його предмет, предмет порівняльного кримінального права.

В статье анализируются проблемы, которые подчеркивают необходимость сравнительно-правовых исследований как традиционного направления научного анализа, так и достаточно нового научного сосредоточения, которое определяется теми сложными международно-интеграционными процессами, которые происходят на современном этапе развития человечества. Рассмотрение к этой проблематике позволяет установить, что сравнительное правоведение может использоваться и как самостоятельное направление научного познания, и как конкретный метод осуществления такого исследования. Во многом это зависит от установления объекта и предмета сравнительного правоведения, потому что те определения, которые сейчас существуют, имеют дискуссионный характер по отношению к такому определению. Эти общие определения имеют свои проявления при проведении исследования и на уровне конкретной отрасли права и, в нашем случае, – на уровне уголовного права. Нужно подчеркнуть, что сравнительно-правовые исследования в области уголовного права необходимы не только для использования на национальном уровне. Они имеют свое необходимое воздействие на сотрудничество Украины с другими государствами, надгосударственными учреждениями, общественными организациями и другими структурами в сфере противодействия преступности. Сравнительное уголовное право выполняет такие функции: научно-познавательная, практико-прикладная, интеграционная, образовательная и другие.

Важно учитывать, что исследования, проводимые в этой области права, обычно имеют общий характер, но также могут проводиться и для осуществления сравнительно-правового анализа на уровне отдельных видов преступлений. К таким преступлениям следует отнести и половые преступления. Их анализ показывает, что они, помимо признаков, которые характерны для всех преступлений, имеют и свои чисто «оригинальные» характеристики – детерминанты. Причем каждая из указанных составляющих имеет свои отличия. Например, детерминанты половых преступлений во многом зависят от морального состояния в обществе, доминирующей идеологии, психологических признаков, характеризующих субъекта соответствующих уголовно-запрещенных половых действий.

Поэтому при проведении сравнительно-правовых теоретических исследований необходимо в общем плане понимать и быть готовыми объяснить сущность и содержание основных юридических понятий, категорий, институтов, характерных для различных правовых систем, использовать при этом существующие методы сравнительного анализа, применять функции таких исследований и другое.

Ключевые слова: сравнительное правоведение, сравнительное уголовное право, задачи внутригосударственного уголовного права и его предмет, предмет сравнительного уголовного права.

The article analyzes issues that emphasize the need for comparative legal studies of both the traditional direction of scientific analysis and the rather new scientific trend, which is determined by the current complex international integration processes globally. Consideration of that problematic issue allows identifying the ways comparative law can be used in: as an independent direction of sci-

entific knowledge and as a specific method of research. This largely depends on how an object and a subject of comparative law are defined, as the established definitions are of a controversial nature. These general definitions have their manifestations when conducting research at the level of a specific branch of law, in particular – in the sphere of criminal law. It should be emphasized that comparative legal research in the field of criminal law is to be employed not only for the national needs, it as well has the impact on the cooperation of Ukraine with other countries, supranational institutions, public organizations and other structures in the field of combating crime. Comparative criminal law has its own functions, in particular: scientific-cognitive, practical-applied, integration, educational, etc.

It is important to bear in mind that research conducted in this area of law may be of a general nature, as well as they may be conducted to carry out a comparative legal analysis of certain types of crimes, including, for example, sexual offenses. Analysis of that type of crimes shows that, along with the features common to all crimes, they have their own specific features, their own determinants, etc. For example, the determinants of sexual crimes largely depend on the moral state in society, ideology, the psychological characteristics of the subject of this crime etc.

Therefore, when conducting comparative legal theoretical studies, it is necessary in general terms to understand and be prepared to explain the essence and content of the basic legal concepts, categories, institutions, characteristic of different legal systems, to apply the existing methods of comparative analysis etc.

Key words: *comparative law, comparative criminal law, tasks and subject of domestic criminal law, subject of comparative criminal law.*

Порівняльне правознавство (порівняльна компаративістика) завжди було необхідним складником наукових досліджень, які виконуються на національному та міжнародному рівнях. Але останнім часом дослідження цього напрямку в правознавстві набули додаткової актуальності. Багато в чому це пов'язано з тими процесами світової інтеграції, які відбуваються сьогодні на міждержавному рівні та на рівні самостійних державних утворень, для яких проведення таких досліджень виглядає конче необхідним. Але, підкреслюючи необхідність розвитку цього напрямку досліджень, водночас потрібно звернути увагу на те, що певне спрощення підходу до проведення таких досліджень не тільки сприяє втраті ними необхідної змістовності, а й може прямо «погіршити» якість таких досліджень [1]. Саме тому при проведенні порівняльно-правових досліджень потрібно, на нашу думку, звертати особливу увагу на низку важливих положень, які повинні враховуватись у будь-якому науковому аналізі такої спрямованості.

Насамперед варто мати на увазі, що порівняльне правознавство може використовуватися у декількох значеннях. Наприклад, у площині загального напрямку, загального метода порівняння, що дає змогу визначити його порівняльну природу як самостійної правової науки – порівняльного правознавства. Водночас на більш конкретному рівні порівняльне правознавство може використовуватися більше як конкретний прийом пізнання правового об'єкта, який може застосовуватися всіма галузевими юридичними науками вже «всередині» себе, що дозволяє вважати його відповідним методом порівняння [2, с. 5].

Проводячи такі дослідження, також потрібно визначитися з об'єктом порівняльного правознавства. При цьому необхідно відштовхуватися від того постулату, що об'єкт науки – це те, на що спрямоване наукове пізнання, а саме якісний певний «зріз» об'єктивної реальності, тобто явище, подія, процес або фрагмент цієї реальності, а предмет науки – це те, що в об'єкті пізнається, підлягає вивченню, постійно знаходиться в процесі наукового пізнання, а саме – певна цілісна сукупність найбільш істотних аспектів, сторін, властивостей і закономірностей об'єкта, заданих його змістом та специфічним ракурсом його розгляду.

Існують декілька підходів до визначення такого об'єкта. З одного боку, об'єкт порівняльного правознавства – це правова реальність. Стосовно такого визначення можна сказати, що з погляду загального підходу об'єкт порівняльного правознавства може виступати у вигляді правової реальності. Але водночас визнано, що правова реальність виступає загальним об'єктом усіх правових наук, а не тільки порівняльного правознавства. Тому такий підхід, за усієї своєї, безумовно, загальної корисності, не дозволяє виявити власний об'єкт, так би мовити, безпосередній об'єкт (отже, і предмет) порівняльного правознавства, його специфіку. З іншого боку, об'єкт порівняльного правознавства – це особлива «порівняльно-правова реальність», тобто і тут категорія «реальність» присутня. Але, незважаючи на певні уточнення, за такого підходу існує, на нашу думку, певне змішання гносеологічного з онтологічним, адже прикметник «порівняльне» походить від поняття «порівняння», яке є одним із логічних прийомів пізнання, інакше кажучи, поняттям гносеологічного порядку.

В таких умовах на передній план теоретико-методологічних пошуків висувається питання про так звану «одиницю виміру». Рішення цієї проблеми бачиться у виборі об'єктом порівняльного правознавства певного правового інституту. Таким інститутом є: «правові традиції», «правова культура», «правопорядок», «правова система», «юридичний режим» і так далі. Із зазначених понять найбільш поширеним є поняття «правова система», і це виглядає обґрунтованим, оскільки серед понять, які вище згадувались, найбільш формалізованим виглядає саме це поняття. Тому об'єктом порівняльного правознавства «зручніше», на нашу думку, вважати «правову систему», причому не тільки якусь одну правову систему, а всі правові системи світу, в тому числі національні, інтеграційні та міжнародні.

Отже, все вищевикладене дозволяє на загальному рівні вважати, що об'єктом порівняльного правознавства як комплексної науки є вираз правової реальності, який включає в себе: всі правові системи як ціле, окремі правові системи як частини цього цілого, а також зону міжсистемних правових зв'язків і відносин [3].

Водночас кожна правова галузь вже на своєму рівні (національному, зарубіжному, наднаціональ-

ному, інтеграційному) має, поруч із її загальними характеристиками, і свої особливості, які багато в чому пов'язані з галузевим предметом. Визначення галузевого предмета полягає у встановленні кола питань, категорій, інститутів та інших правових явищ, які вона, так би мовити, аналізує. Предмет порівняльного правознавства дозволяє отримати відповіді на певні питання, зокрема: що воно вивчає як навчальна дисципліна і що досліджує як самостійна галузь наукових знань?

При цьому необхідно звернути увагу, що триває постійна дискусія відносно однозначного визначення предмету порівняльного правознавства. Така ж дискусія триває щодо співвідношення такого предмета з об'єктом, з методами тощо [4, с. 18]. Так, одна група дослідників під предметом порівняльного правознавства розуміє процес порівняльно-правових досліджень. Інші дослідники предметом порівняльного правознавства називають загальні закономірності (принципи) виникнення, розвитку та функціонування правових систем: вони, скоріше за все, не вбачають у порівняльному правознавстві самостійної галузі юридичних знань, тому що таке окреслення предмета зазначеної дисципліни веде до її розуміння тільки як складової частини загальної теорії держави і права [5, с. 23].

Має свої особливості і кримінальне право, причому як національна галузь права, так і галузь, в сфері якої порівняльні правові дослідження виглядають об'єктивно необхідними. З одного боку, цієї галузі права притаманні всі ознаки, властиві українському праву в цілому, а з іншого, вона характеризується самостійним змістом, що впливає із специфіки її галузевої приналежності. Кримінальне право належить до галузей публічного права.

Загалом на національному рівні предметом кримінального права визначається злочин і покарання, які й є центральними інститутами цієї галузі права. Аналіз кола відносин, регламентацію регулювання яких здійснює кримінальне право, дозволяє виділити кілька видів таких суспільних відносин. До першого, основного виду слід віднести охоронювані кримінально-правові відносини [6, с. 5]. Кримінальне право регламентує регулювання таких суспільних відносин, які виникають у зв'язку з вчиненням злочину. Особа, яка вчиняє злочин, зобов'язана зазнати несприятливих наслідків, які держава через відповідну діяльність органів і організацій застосовує до даної особи. Другий вид – це суспільні відносини, пов'язані з утриманням осіб від вчинення злочинів за допомогою можливості застосування покарання та інших заходів кримінально-правового характеру, які передбачені в кримінально-правових нормах. Кримінально-правова заборона накладає на особу не тільки певні негативні наслідки, а й обов'язок утриматися від скоєння нового злочину. Третій вид суспільних відносин, регламентування яких регулюється кримінально-правовими нормами, надає громадянам право на необхідну оборону, крайню необхідність, затримання злочинця та інше.

Суспільні відносини, що впливають з кримінально-правової заборони і пов'язані з покаранням та із загальним завданням утримання такої особи та інших осіб від вчинення злочину, регулюються шляхом встановлення такої заборони. Ця заборона має встановлюватися за найбільш суспільно небезпечні діяння. Тому ще в далекій давнині кримінальне право визначали як “ultima ratio” (останній засіб) у протидії тим негативним явищам, які відбуваються в суспільстві. У зв'язку з цим державі ніколи не слід відразу застосовувати можливості кримінального права, вважаючи його єдиним засобом протидії негативним явищам. Такий засіб повинен застосовуватись тільки до тих суспільно небезпечних діянь, регламентацію регулювання яких неможливо здійснити засобами інших галузей права чи будь-якими іншими засобами державного впливу. Все це підкреслює необхідність обґрунтованого, дозованого і ретельно продуманого застосування кримінально-правових заходів [7, с. 9–11].

Завдання кримінального права сформульовані безпосередньо в кримінальному законі. У ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу України закріплено, що основним своїм завданням воно має правову регламентацію правового забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного ладу України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки, а також попередження злочинності. Таке формулювання є досить традиційним для українського кримінального права кінця XX – початку XXI століття.

Однак і це слід підкреслити спеціально, починаючи з 90-х років минулого століття, з моменту початку побудови української самостійної державності, «взаємини» національного кримінального права з міжнародно-правовими положеннями набувають більш розвинутого значення. Отже, інтеграція до положень зарубіжних країн, взаємодія з положеннями міжнародного кримінального права стають все більш і більш предметними [8].

Все це своєю чергою вимагає обов'язкового звернення до використання порівняльного методу, до більш широкого залучення у теоретико-прикладні дослідження порівняльного правознавства, яке в даному випадку слід визначити як порівняльне кримінальне право. У будь-якому разі, вплив безпосередньої правової інтеграції має свій реальний вплив на кримінальне право України [9].

Багато в чому, якщо казати більш предметно, це пов'язано з тим, що сучасна злочинність не тільки значним чином впливає на добробут окремих країн, але і суттєво впливає на нормальний розвиток міжнародних відносин в цілому. Зараз вже можливо стверджувати, що стає дедалі менше злочинів, які раніше традиційно було віднесено до злочинів, які можуть вчинятися тільки в середині конкретної країни: все більше такі діяння «виходять» на міжнародний рівень. Співробітництво держав у протидії злочинності стає необхідною умовою для подальшої життєдіяльності світової спільноти [10, с. 7].

Отже, порівняльне кримінальне право, незалежно від спрямованості конкретного дослідження, включає в себе три основні блоки: теорію і методологію порівняльного кримінального права; кримінальне право зарубіжних держав; порівняльний аналіз основних інститутів кримінального права [11].

Характеризуючи ці блоки, зазначають, що порівняльне кримінальне право являє собою науковий напрям, в рамках якого шляхом застосування порівняльно-правового методу досліджується загальне і особливе, типове і відмінне та інші положення кримінально-правової дійсності. Цей метод надає можливість дослідити: кримінально-правові системи різних держав, вплив міжнародного права на національні правові системи, кримінальну політику, кримінальне законодавство, судову практику, кримінально-правові доктрини, а також інші предмети порівняння, взяті в історичній ретроспективі та з урахуванням їх сучасного стану. Такі дослідження проводяться для того, щоб, вивчивши зарубіжний досвід, виявити, а потім, з урахуванням національних правових традицій, запозичити кращі кримінально-правові моделі (в повному обсязі або частково), які регламентують регулювання суспільних відносин. Тому завдання порівняльного кримінального права, на відміну від національного кримінального права, полягає насамперед у дослідженні зарубіжного і міжнародного кримінального законодавства, у вивченні специфіки кримінально-правових доктрин, в аналізі особливостей зарубіжної судової практики тощо для можливого (за умов дотримання необхідних умов) їх застосування на національному рівні.

З вищевказаними блоками тісно пов'язані функції порівняльного кримінального права, яких є декілька. Почнемо з науково-пізнавальної функції. Суть даної функції полягає в академічному використанні порівняльно-правового методу як ефективного способу наукового пізнання кримінального права. За допомогою цього методу пізнаються основні закономірності кримінальної правової дійсності, еволюція зарубіжних і вітчизняних теорій про злочин і покарання, особливості розвитку кримінальних правових систем різних країн світу, причини змін, які з різною мірою «швидкості» відбуваються у чинному закордонному і міжнародному кримінальному законодавстві. Найбільш яскраво науково-пізнавальна функція порівняльного кримінального права виявляється під час проведення відповідних теоретичних досліджень, в тому числі при підготовці монографій, дисертацій тощо.

Практико-прикладна функція. Суть даної функції полягає в практичному використанні порівняльно-правового методу. Його застосування на практиці здійснюється за двома основними напрямками – у сфері правотворчості і правозастосування. В процесі правотворчості порівняльне правознавство переважно використовується для вирішення питання про необхідність запозичення (рецепції) конкретного зарубіжного досвіду (в доктринальній, законодавчій або правозастосовній сфері), у нашому випадку – у сфері протидії злочинності. У правозас-

тосовній практиці порівняльне кримінальне право використовується, наприклад, фахівцем для підготовки висновку про зміст норми зарубіжного кримінального права за необхідності застосування її положень на національному рівні; досудовим і судовим слідством – для якісної правової оцінки та, за необхідності, обґрунтованого притягнення особи до кримінальної відповідальності тощо.

Наступна – інтеграційна функція, яка також може накладатися на порівняльне кримінальне право в процесі глобалізації. Вона полягає у необхідності ведення всіма державами скоординованої боротьби зі злочинністю, зі схожими видами злочинної поведінки на єдиній правовій основі.

Функції, які вище розкривались, якщо їх аналізувати окремо або в сукупності, породжують питання про необхідність проведення уніфікації і гармонізації кримінального законодавства. Цілком очевидно, що в даній сфері необхідно не тільки прийняття міжнародно-правових актів кримінально-правового характеру, а й можлива розробка модельних кодексів, які можуть мати єдині та взаємопогодженні (для більш менш загальної групи держав) стандарти криміналізації і пеналізації злочинних діянь, застосування інших кримінально-правових заходів, питання звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

Кажучи про функції, слід обов'язково згадати і про освітянську функцію. Порівняльне кримінальне право є найважливішою навчальною дисципліною, яка формує правильний професійний юридичний світогляд. Багато в чому саме освітянська функція повинна формувати шанобливе ставлення до іноземної правової культури, іноземного знання і розуміння зарубіжного права і вміння зіставити його з національним правом, а також оволодіння компетенціями, що дозволяють вигравати процеси в іноземних юрисдикціях, що й складає необхідні умови отримання високого рівня професійної кваліфікації сучасного юриста. Все це багато в чому стає доступним в результаті сумлінного вивчення курсу порівняльного правознавства.

Потрібно підкреслити, що порівняльно-правові дослідження в галузі кримінального права є необхідними не тільки для використання їхніх результатів на національному рівні. Результати таких досліджень мають свій необхідний вплив і на співпрацю України з іншими державами, міжнародними структурами в плані протидії злочинності [13].

Такі дослідження потрібно проводити не тільки на загальному рівні. Їх необхідно проводити і на рівні окремих видів злочинів і починаючи з найбільш суспільно небезпечних. Криминогенне становище, яке існує в кожній країні, в тому числі і в Україні, певною мірою відображає внутрішні проблеми, які існують в суспільстві і які мають свій, так би мовити, «вираз» у суспільно небезпечних вчинках. Якщо такі злочини є схожими для багатьох країн, то це свідчить і про схожість наявних у них складних соціальних проблем. До таких суспільно небезпечних діянь потрібно віднести групу статевих злочинів.

Слід відзначити, що деякі процеси останніх років, навіть негативні, певною мірою стримують зростання кількості «традиційних» статевих злочинів, але, по-перше, таке становище неможливо назвати благополучним, а, по-друге, все частіше з'являються нові види статевих злочинів, що підкреслює необхідність реальної уваги до аналізу цих суспільно небезпечних діянь. До цього потрібно додати, що через зрозумілі причини статеві злочини постійно входять до так званої групи латентних злочинів, що свідчить про відносно умовні статистичні показники цих суспільно небезпечних діянь, що додатково підкреслює важливість звернення до них з боку юридичного середовища.

Питання кримінальної відповідальності за статеві злочини висвітлювали такі українські науковці, як Ю.В. Александров, М.І. Бажанов, Л.В. Дорош, Т.Д. Лисько, П.С. Матишевський, В.О. Навроцький, В.В. Сташис, Є.В.Фесенко, С.Д. Шапченко та інші, але проблем з їх дослідженням не стає менше, що потребує продовження проведення наукового аналізу.

При цьому, на нашу думку, є необхідним саме на порівняльно-правовому рівні дослідити низку складних питань, які мають сприяти вирішенню низки завдань. Це, наприклад, дослідження сучас-

них понять зґвалтування, інших суспільно небезпечних дій сексуального характеру, їх об'єктивних і суб'єктивних ознак. Далі необхідно надати порівняльну характеристику кваліфікованих ознак складів таких злочинів. Потрібно встановити види покарання, які застосовуються у зарубіжних країнах за такі злочини. Також необхідно спробувати встановити, чи є в цих країнах встановлені законодавчі умови щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності при вчиненні таких злочинів. Перелік таких питань можливо розширити, але важливою виглядає необхідність проведення наукового дослідження саме на такому порівняльно-правовому рівні.

Підсумовуючи, зазначимо, що застосування під час теоретичних досліджень та використання на практиці основних правових і кримінально-правових понять українського, зарубіжного і міжнародного права дає змогу не тільки більш якісно їх розуміти, а й бути належним чином готовим пояснити сутність і зміст основних юридичних понять, категорій, інститутів, які використовуються на рівні зарубіжного та міжнародного кримінального права, що ще раз принципово підкреслює необхідність проведення порівняльно-правових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Стрельцов Є.Л. Кримінальне право України: вітчизняні постулати в процедурах міжнародної криміналізації. Юридичний вісник України, № 18-19 (1191-1192), 4-7 травня 2018 року.
2. Егоров А.В. Теоретико-методологические основания сравнительного правоведения: монография. Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2014. 207 с.
3. Объект сравнительного правоведения. URL: <http://studies.in.ua/ru/sravnitelnoe-pravovedenie-shpargalki/2368-obekt-sravnitelnogo-pravovedeniya.html>.
4. Бехруз Х. Сравнительное правоведение: Учебник для вузов. О.: Феникс; М.: ТрансЛит, 2008. 514 с.
5. Чернецька О.В., Шилінгов В.С. Юридична компаравістика як самостійна юридична наукова дисципліна. Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно-правові дослідження», 2009, № 1. С. 23-28.
6. Проф. Бажанов М.І. вважав охоронну функцію основною функцією кримінального права. См.: Бажанов М.І. Уголовное право Украины. Общая часть: Учебное пособие. Днепропетровск, «Пороги», 1992. 310 с.
7. Уголовное право Украины: Общая и Особенная части: Учебник / Отв. редактор заслуженный деятель науки и техники Украины, доктор юридических наук, профессор Е.Л. Стрельцов. Х.: ООО «Одиссей», 2007. 720 с.
8. Стрельцов Є.Л. Економічні злочини: внутрідержавні та міжнародні аспекти. Передмова Джесса Мегхена (Іллінойській університет, США), Одеса, АстроПринт, 2000. 476 с.
9. Шармар О.М. Вплив правової інтеграції на кримінальне право України. Судова апеляція, № 1 (42), 2016. С. 51-59.
10. Нуруллаєв І.С. О. Міжнародно-правове співробітництво в системі Ради Європи у боротьбі з корупцією: Монографія. К.: КНТ; ЦУЛ, 2009. 160 с.
11. Кузьмін Е.Е. Кримінальне право зарубіжних країн: Навч.-метод. посіб / Е.Е. Кузьмін; передмова Є.Л. Стрельцов. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 96 с.
12. Малиновский А.А. Сравнительное уголовное право: учебник. 2-е изд., Доп. и перераб. М.: Юрлитинформ, 2016. 592 с.
13. Проблеми адаптації законодавства України у сфері протидії злочинності до законодавства Європейського Союзу: монографія / О.Ю. Шостко, О.В. Сердюк, О.М. Овчаренко (та ін.); за заг. ред. О.Ю. Шостко. К.: Ред журн. «Право України»; Х.: Право, 2013. 256 с.